

УДК 94 (477.4) «1917/1921»

**Погуляєв О. І.**аспірант кафедри історії України  
Житомирського державного  
університету імені Івана Франка**Соціально-економічне життя поляків правобережної України у добу української революції (1917-1921 рр.)**

*У статті розглядається соціально-економічне життя польської меншини Правобережної України, у період української революції 1917-1921 років. Зокрема, висвітлюється питання територіальної приналежності поляків, їх кількості в окремих регіонах Волинської, Київської та Подільської губерній. На основі статистичних даних здійснюється аналіз та опис господарської діяльності польської меншини в окремих губерніях та визначається їх рівень соціально-економічного життя.*

**Ключові слова:** Правобережна Україна, польська меншина, кооперативне господарство, польське землеволодіння, українська революція, польські маєтки.

Соціально-економічне життя національних меншин у період української революції 1917-1921-го років, залежало передусім від військово-політичних та територіальних умов. Саме у цей час почала формуватися нова на той час українська державність. Для населення склалися нові умови соціально-економічного життя. Великі зміни стосувалися і національних меншин - зокрема, поляків, близько 9 % яких заселяли у першій половині XX століття Правобережну Україну.

Водночас, утвердження державної незалежності України прискорило перетворення українського етносу (разом із іноземними представниками) на модерну політичну націю. Саме тому багато українців разом із польськими меншинами брали участь у господарській, промисловій та економічній діяльності країни. Активна участь польської меншини у соціально-економічному розвитку Волинської, Київської та Подільської губерній відіграла вагомий роль у формуванні законо-

давчих економічних основ тогочасної України. Саме господарський внесок поляків, який впливав на окремі громади Правобережної України, визначає актуальність наукової статті.

Значний внесок у вивчення соціальної природи землеволодіння національних меншин, матеріально-виробничої бази господарств, землеволодіння, землекористування та системи організації господарства, торговельно-промислової діяльності поляків у XX столітті зробили О. Нестеренко, А. Анфімов, В. Теплицький, Д. Пойда, Л. Минарик. Ґрунтовною працею з історії соціально-економічних стосунків у Правобережній Україні першої половини XX ст. залишаються монографії Устіменка В., Буравського О., Доніка О., Калакури О., Гвоздики В., Шевченка В., Шаповала М., Кривця Н., Куриленка О., Лісевича І., Рафальського О. тощо. Проте повсякденне соціально-економічне життя польських меншин в окремих губерніях Правобережної України у 1917-1921 роках залишається на початковому рівні історичного дослідження.

Мета статті - дослідити рівень соціально-економічного життя польської меншини Правобережної України у період української революції 1917-1921 років. Поставлена мета вимагає розв'язання концептуальних завдань: з'ясувати територіальну приналежність польської меншини у Правобережній Україні та дати їй кількісну характеристику; визначити види господарської діяльності поляків у 1917-1921 роках у Волинській, Подільській та Київській губерніях; проаналізувати вплив урядів Української Народної Республіки (далі УНР), Павла Скоропадського на соціально-економічне життя польської меншини; визначити розвиток польського поміщицького господарства та кооперативного руху на Правобережній Україні у період Української революції.

Хронологічні рамки дослідження: 1917-1921 роки, період української революції на Правобережжі. Територіальні межі охоплюють Правобережну Україну, а саме Київську, Подільську та Волинську губернії.

Наукова новизна - вперше на науковому рівні здійснено історичний аналіз соціально-економічного життя польської меншини на Правобережній Україні. Зокрема, доведено, що залучення польської меншини у місцеве міське та сільське самоврядування, кооперативне господарство та соціально-економічне життя сприяло формуванню стійких економічних основ тогочасної УНР.

На початку ХХ століття на розміщення і соціальний стан поляків значно вплинули заходи російського уряду в зв'язку з польськими повстаннями (1830-1831 рр. і 1863 р.). Після повстань найбільша кількість поляків проживала у Південно-Західному краї (Київська, Волинська і Подільська губернії! які безпосередньо межували з власне польськими губерніями. Значно менше поляків проживало на Лівобережжі.

У 1917-ті роки на Правобережжі у державну власність перейшли 1124 маєтки. Аби уникнути ув'язнення, деякі їхні власники подались за кордон. Серед них були і Потоцькі: Олександр (йому належав Уманський маєток), Герман та Юзеф (Білилівський і Корецький маєтки), Володимир (Підвисоцький та Дашівський маєтки); Марія (Савранський маєток). Загалом у представників родини Потоцьких було забрано 7 маєтків із 52 фільварками та 21740 кріпаків [1, с 55-57].

Також можна стверджувати про незначне переважання російського землеволодіння над польським на Правобережжі. Воно було досягнуто, головним чином, шляхом забезпечення державою широкого доступу росіян до купівлі землі. Зокрема, на Київщині їм належало 1011142 десятин<sup>1</sup>, на Поділлі - 809630 дес, на Волині - 1493933 дес, всього 3314705 дес; поляки ж володіли у Київській губернії 809876 дес, у Подільській губернії - 875099 дес, у Волинській губернії - 1473060 дес, всього 2158635 дес. землі [1, с 72-76]. Польське дворянство докладало великих зусиль для збереження своєї нерухомості, однак процес мобілізації землі росіянами на початку ХХ ст. усе ж таки зачепив польські землеволодіння на Правобережжі.

До 1917 року найбільшими господарствами на Правобережжі були маєтки господарів Потоцьких, Строганових, Сангушків і Браницьких. Найбільший прибуток від діяльності приносило цукроваріння (заводи Потоцьких у Клембівці, Шепетівці й Корці на Волині; Ситківцях, Соболівці, Уладівці, Тростянці, Немирові на Поділлі; Бужанці, Ольхівці, Орлівці на Київщині) і горілане виробництво (заводи у Бубновці, Пчельні, Немирові, Яруні, Суємцях, Великопузирках), а також виробництво зерна і конярство.

Дослідник і. Л. Гайдай наголошує, що польським маєткам була притаманна загальна аграрна спрямованість економіки, спеціалізація

<sup>1</sup> Межевою інструкцією царського уряду 1753 р. визначено розмір десятини у 2400 кв. сажнів, що становило 10 925 м<sup>2</sup>, або 1,0925 га.

у вирощуванні й переробці зернових культур і цукрового буряка, запровадження у господарствах нової техніки та удосконаленого реманенту, порівняно широке застосування добрив, використання вільнонайманої праці, співпраця зі значною кількістю дрібних і середніх торговців, поширення посередництва й оренди. Усе це дозволяло збільшувати продуктивність праці та загальну прибутковість маєтків [4, с 11 -12]. Наприклад, дохід від буряківництва приблизно у 10 разів перевищував прибуток від зерновиробництва.

Напередодні революції російський уряд вживав заходів до послаблення можливостей польських урядовців і польських поміщиків чинити вплив на міське населення, і це супроводжувалося, зокрема, витісненням поляків з адміністрації! взагалі з міст. Відповідно зростала й кількість поляків, які безпосередньо займалися землеробством і працювали в переробних галузях.

О. Калакура наголошує, що до 1920-го року більше половини поляків було зайнято у сільському господарстві, що збігається з даними щодо цієї групи населення з даними стосовно інших національностей, крім українців та євреїв. У промисловості й на транспорті поляки - це передусім кваліфіковані залізничники, металісти, шевці [7, с 173-174]. Завдяки високому рівню освіти та професійної підготовки поляки, хоча й витіснялися, посідали значне місце в адміністративному апараті, медичних закладах, займалися приватною службою, працювали вчителями й приватними вихователями, служили в армії, зокрема, офіцерами.

Після придушення польського повстання російський уряд твердо і послідовно став на шлях систематичних обмежень «польського елементу» у Правобережній Україні і перетворення Південно-Західного краю в одну з невід'ємних частин Російської імперії. Були вжиті заходи, спрямовані на послаблення польського землеволодіння і зростання кількості землевласників з російського населення.

Як стверджує І. О. Балуба, паралельно з цим робилися кроки, націлені на обмеження впливу католицької церкви і піднесення православної. Обмеження зазнавала і польська освіта, культура. Так, було закрито всі польські училища. Натомість відкрилися гімназії, які відповідали вимогам уряду, проводилася чітко виражена політика русифікації краю. Протести поляків на утиски та переслідування польської

мови, освіти, культури, католицької церкви розцінювались царською адміністрацією як антиурядові [2, с 16-17].

Варто наголосити, що існують різні дані щодо кількості поляків на Правобережжі у період української революції. Зокрема, С. А. Макарчук, посилаючись на різні джерела, наводить таку статистику за 1917-1921 рр. [12]:

за даними «Военно-статистического сборника»: у цей час, кількість поляків становила 477961 особу;

за даними Центрального Державного Історичного Архіву м. Києва - 485000 осіб;

за даними журналу «Будущность» - 355903 особи.

Водночас, І. Лісевич стверджує, що у 1917 році польське населення становило 480-485 тис. осіб, тобто близько 9% всього населення Правобережної України, з яких дві третини проживали у Волинській губернії. У дванадцяти повітах губернії мешкало 166327 поляків, з них - 82470 чоловіків і 83857 жінок. Зокрема [9, с 9]: Рівненський повіт - 25126 поляків (9,2% від усього населення); Луцький - 24504 (9,7%); Володимир-Волинський - 23225 (8,38%). Значна концентрація поляків (15,5%) була в селах Грибовиці, Заболотні, Літовіжі, Яновичах Володимир-Волинського повіту, колоніях Бистриці і Полівці Луцького повіту тощо.

У Новограді-Волинському повіті, що був центральним у губернії, відсоток поляків був меншим від середнього - 18231 особа (5,22% повітового населення). На сході, в Житомирському повіті, мешкало 24678 поляків, що складало 5,68% населення. У південно-західній частині губернії, межиріччі Стиру - Горині - Случі, багато поляків населяли Заславський - 14608 осіб (7% усього населення), Острозький - 11198 (6,61 %), Старокостянтинівський - 10756 (5,55%), Кременецький - 6630 (3,01%) повіти.

Отже, у першій половині XX століття, головний напрямок міграції польського населення, проходив по лінії Володимир-Волинський - Луцьк - Рівне - Новоград-Волинський - Житомир.

У міграційному процесі та згодом у процесі біженства домінував соціально-економічний фактор. Головним соціальним складом польського населення Волині були родовиті магнати, аристократи, дрібна шляхта, селяни, міщани, духовенство. Дослідник С. Макарчук зазначає,

що серед польського населення був відносно високим відсоток міщан порівняно з українським населенням (21,52% проти 2,61%) [12].

Польське населення у період Української революції (1917-1921-х роках) також було зайняте у сільському господарстві. Значний відсоток поляків працював на ринок, про що свідчать такі види занять, як доходи з капіталів і нерухомого майна (28%), торгівля зерновими та іншою сільгосппродукцією (27,3%), обробка металів (22,4% ), винокуріння (21,7%), бджільництво (20,8%) [14, с 180-181]. Поширеними видами занять були також переробка рослинної і тваринної продукції та будівельні роботи.

Варто також наголосити, що великі польські землевласники до 1917 року були пов'язані тісними родинними зв'язками. Наприклад, граф В. Браницький володів чотирма маєтками у трьох повітах загальною площею 75,5 тис. дес; М. Браницька - п'ятьма маєтками у трьох повітах - 97,9 тис. дес; князі Любомирські у Рівненському та Володимир-Волинському повіті - 15380 дес, Радзивілли у Луцькому повіті - 60380 дес. Серед найбільших землевласників Волині на початку XX ст. був останній нащадок графів Потоцьких - Й. Потоцький. Йому належали два маєтки в Заславському повіті: Шепетівсько-Антонінський, де налічувалося 43 фільварки, що включали 24,5 тис. дес землі вартістю 1,3млн. крб., і Красовський - 4,6 тис. дес. вартістю 303 тис. крб. [14, с 184-185].

Також серед поляків розвивалася торгівля. Найбільш інтенсивними торгові процеси були у Житомирському, Володимир-Волинському, Новоград-Волинському, Дубнівському, Острозькому повітах. Прогресивною формою господарства була відрубно-хутірська система.

Важливу роль поляки відігравали у формуванні кооперативного руху на Поділлі. Перші спроби створення губернського центру управління кооперації на Поділлі були здійсненні на початку XX ст., але загострення політичної боротьби та реорганізація структури спілкового будівництва на підставі нового кооперативного закону від 20 березня 1917 р. не дозволили подільським кооператорам започаткувати єдиний губернський орган управління кооперацією.

Наступним кроком у побудові ієрархічної структури управління польською кооперацією став 1918 рік. Після жовтневого перевороту 1917 р. та значного спустошення більшовиками подільських кооперативних установ впродовж січня - лютого 1918 р. кооператори Поділля

відновили роботу зі створення єдиного крайового кооперативного центру. Історик О. І. Жуковський звертає увагу, що за ініціативою Подільського кредитного союзу у Вінниці 14-16 квітня 1918 р. у приміщенні союзу відбулась ще одна спроба створити єдину губернську структуру управління кооперацією. На скликаній губернській кооперативній нараді було розглянуто ряд важливих питань, зокрема про союзне будівництво, союз ревізійний, сільськогосподарські кооперативи, взаємостосунки між кредитними та споживчими союзами й іншими організаціями [5, с 15-16]. Учасники наради одностайно прийняли рішення про створення Губернського Кооперативного Комітету (ГКК), який обирався б із представників від союзів з однаковим представництвом і правом кооптації. Для проведення виборної кампанії і інших організаційних питань нарада обрала комісію у складі А. Герасименка і М. Трублаєвича - від кредитної кооперації і поляків К. Курочинського та П. Журавля - від споживчих союзів (на Поділлі сільськогосподарських союзів на той час не існувало).

На початок 1919 р. на Поділлі діяло 2313 польських споживчих товариств, 1992 з яких об'єднувалися у 18 регіональних спілок і володіли близько 32 млн. крб. коштів, загальний товарообіг яких у 1918 р. становив близько 100 млн. крб. Кредитна кооперація налічувала три союзи, що об'єднували 334 товариства, збірний баланс яких налічував понад 25 млн. крб. Кредитна спроможність союзів сягала за 40 млн. крб. До того ж, кредитні союзи і товариства займалися заготівельно-посередницькими та постачальницькими операціями для організацій і населення у сфері сільськогосподарського виробництва [6, с 32-34]. Загалом у Наддніпрянській Україні за чисельністю подільська кооперація (2326 організованих у спілки товариств) поступалася лише полтавчанам (2559 товариств) і становила 17 % від загальної кількості.

Також важливою проблемою для української влади стало відновлення життя польських біженців, які поверталися на Волинь, теренами якої проходила лінія Південно-Західного фронту. Два з половиною роки там точилися запеклі бої, в результаті чого, як свідчать останні дані, понад 378 тис. поляків отримали статус мігрантів, оскільки Володимир-Волинський, Луцький, Лубенський і Кременецький повіти, тобто 53 містечка та значна кількість сіл, було повністю зруйновано. До того ж слід наголосити, що польські біженці поверталися в регіон,

де досить частими були селянські виступи проти гетьманської адміністрації та австро-німецької присутності.

Наприклад, 23 серпня 1918 р. біженський департамент уряду Гетьмана Павла Скоропадського виділив на підтримку поляків 400 тис. крб. Проте на початок вересня 1918 р. кількість біженців, які повернулися на Волинь, сягнула близько 50 тис. осіб.

Проблемою також стало те, що на час приходу до влади П. П. Скоропадського в Україні внаслідок більшовицької окупації було повністю зруйновано продовольчий ринок. Проте вже на кінець травня 1918 р. у розв'язанні нагальних продовольчих проблем новий уряд досяг перших відчутних результатів.

Зокрема, урядом була створена реєстраційна секція, яка мала на меті укладення переліку всіх польських товариств, спілок та політичних угруповань. Станом на 15 червня 1918 року секція мала інформацію про 127 товариств та спілок. З них в Києві діяли - 55, на Поділлі - 23, на Волині - 19, в решті українських губерній - 20, з інших територій колишньої Російської імперії - 10. Крім того, зафіксовано існування ще 43 польських та змішаних товариств, які, однак, не подали детальніших відомостей про себе. За характером діяльності ці організації поділялися [13, с 126-127]: Відділи польського товариства допомоги жертвам війни та подібні до них - 52; професійні - 18; громадські - 14; політичні - 10; культурно-освітні - 10; добровільні - 10; молодіжні - 6; спортивно-гімнастичні - 2; економічні - 2; інші - 10.

На засіданні 20 червня 1918 року було заслухано звіт про роботу Економічної комісії Польського Виконавчого Комітету (ПВК). Було доручено організувати спеціальний відділ, який би займався створенням і популяризацією кооперативів, у тому числі кредитно-ощадних кас, а також зайнятися постачанням продуктів до міст, створити мережу дешевих їдалень, організувати «Польські Доми» - центри польського економічного та культурного життя, скликати з'їзд польських економічних діячів тощо [15, с 28-29].

Важким ударом по польській меншині у період української революції на Правобережній Україні, було остаточне зігнання з поміщицьких земель декласованої шляхти. Ця акція проводилася поліцією і військом, але при сильній підтримці польських поміщиків, які за ради своїх класових інтересів готові були забути національні інтереси.

Поведінка польських великих землевласників була типовим прикладом переходу від патріархальної ментальності до логіки капіталізму. Зраджена своїми поміщиками-одновірцями та розсіяна військом і поліцією по просторах України і Росії, шляхта стала готовим елементом для російських революційних рухів.

Одночасно зі зменшенням польської присутності на Правобережжі зростала імміграція російського населення на Південь і Схід України. Масовий наплив селян з центральних російських губерній був одним з основних джерел наповнення населення промислових регіонів. Основним джерелом робочої сили в Донбасі були Харківська, Курська, Воронезька й Орловська губернії; з них лише одна - Харківська - була регіоном з традиційно українською більшістю. Іммігранти перевищували кількість корінних жителів в Одеській і Катеринославській губерніях і дорівнювали приблизно за своїм числом корінним жителям у Таврійській, Київській і Харківській губерніях.

Таким чином, на відміну від єврейського населення (яке займалося переважно торгівлею), поляки здебільшого були задіяні у кооперативну та фільваркову діяльність. Особливу роль також вони відіграли у розвитку сільського господарства. Водночас, про вагомую роль поляків у господарському і суспільному житті Волинської, Київської та Подільської губерній на початку XX ст. свідчить і той факт, що польські землевласники мали переваги в земствах, які займалися організацією зразкових господарств, вивченням їх передового досвіду, наданням агрономічної допомоги селянам, чим сприяли піднесенню сільсько-господарського виробництва і добробуту населення краю.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX - начало XX века) / А. М. Анфимов. - М., 1969. - 221 с.
2. Балуба І. А. Польська національна меншина України в 20-30-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. А. Балуба. - К., 1994. - 24 с
3. Білобровець О. М. Історія польських поселень Володарсько-Волинського району // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. - 2001. - № 7. - С.63-75.
4. Гайдай Л. І. Трансформація селянських господарств Правобережної України у процесі спеціалізації сільськогосподарського виробництва на

- початку XX ст. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. - 2001. - № 10. - С 8-13.
5. Жуковський О. І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки XX століття: суспільно-політичний та культурний розвиток : автореф. дис... на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. І. Жуковський. - Чернівці, 2006. - С 15-16.
  6. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX ст. / Т. І. Єременко. - К.: Ін-т історії України НАНУ, 1994. - С 32-34.
  7. Калакура О. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX століття // Наукові записки. - К.: ІПіЕНД, 2006. - Вип. 30, кн. 1. - С 173-186.
  8. Лобко О. А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні XIX - початку XX ст. // Наукові записки НаУКМА. - К., 2007. - Т. 65. Історичні науки. - С. 17-25.
  9. Лісевич І. Ту затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. - на початку XX ст.). - К.: Ін-т історії України АН України, 1993. - 86 с
  10. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917) // Український історичний журнал. - 1997. - №2. - С 44.
  11. Рафальський О. Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці XIX - на поч. XX ст. і його відображення в історичній літературі // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне: Наук. зб. - Київ-Житомир, 1998. - С. 58-60.
  12. Макачук С. А. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1917-1920 г. - Т.VIII. - Волынская губерния. - С. X.
  13. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX - початок XX ст.). - Дис. канд. істор. наук. - 07.00.05. - Луцьк, 1996. - 241 с.
  14. Олешко П., Панишко Г. Польське та українське велике землеволодіння на Волині в 11-й пол. XIX - поч. XX ст. // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. - Чернівці, 2001. - Том 2. - С. 178-187.
  15. Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917 - 1918. - Warszawa, 1948. - С. 26-43.

#### **Pohuliaiev A. SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE POLES OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE DAY OF UKRAINIAN REVOLUTION (1917-1921)**

The article considers the socio-economic life of the Polish minority of right-Bank Ukraine, during the Ukrainian revolution of 1917-1921. In particular, it notes the territorial jurisdiction of the poles, their number in the selected areas of Volyn,

Kyiv and Podolia provinces. On the basis of statistical data, carried out an analysis and description of the economic activities of the Polish minority in individual provinces, and determined their level of socio-economic life.

**Key words:** right-Bank Ukraine, the Polish minority, cooperative farm, Polish land tenure, the Ukrainian revolution, Polish farmhouses.

**Pochulajew O. Społeczno-gospodarcze Życie Polaków Prawobrzeżnej UKRAINY podczas Ukraińskiej Rewolucji (1917-1921)**

Artykuł dotyczy życia społeczno-gospodarczego polskiej mniejszości na Prawobrzeżnej Ukrainie podczas Rewolucji Ukraińskiej 1917-1921 lat. W szczególności zwrócono uwagę na kwestię terytorialną Polaków, ich liczbę w niektórych rejonach Wołyńskiej, Kijowskiej i Podolskiej guberni. Na podstawie danych statystycznych prowadzi się analiza oraz opis działalności gospodarczej polskiej mniejszości w niektórych guberniach i jest określony ich poziom społecznego i gospodarczego życia.

**Słowa kluczowe:** Ukraina Prawobrzeżna, polska mniejszość, spółdzielcze rolnictwo, własność Polaków na ziemi, Rewolucja Ukraińska, polskie majątki.